

Transformations in Humanities Based on the Quran with Emphasis on the Thoughts of Imam Khamenei

Mohammad Ali Rezaee Esfahani¹

1. Professor, Al-Mustafa International University, Qom, Iran: rezaee.quran@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 8 March 2025
Received in revised form:
4 April 2025
Accepted: 26 April 2025
Available online: 16 June 2025

Keywords:
Qur'an,
Humanities,
Transformation,
Ayatollah Khamenei.

ABSTRACT

Objective: This study explores the transformation of the humanities based on the Qur'an, with a special emphasis on the ideas of Ayatollah Khamenei. The importance of the subject lies in the fact that modern humanities, rooted in Western philosophies such as humanism, secularism, and materialism, have been adopted in Islamic societies without critical evaluation, thereby influencing cultural and intellectual frameworks. The research aims to examine leading Islamic perspectives and propose a Qur'an-based framework for re-establishing the humanities.

Method: Using a descriptive-analytical method, the study collected data from the works and statements of prominent Islamic thinkers, including Ayatollah Misbah Yazdi, Ayatollah Javadi Amoli, Dr. Mehdi Golshani, and Ayatollah Khamenei. These perspectives were analyzed comparatively to identify strengths and challenges. Complementary references to Qur'anic exegesis and Islamic philosophy were also employed.

Results:

Ayatollah Misbah Yazdi: Emphasized the necessity of reconstructing the philosophical foundations of the humanities by replacing materialist philosophies with theistic ones.

Ayatollah Javadi Amoli: Argued that all knowledge is inherently Islamic, since both the knower and the known are creations of God.

Dr. Mehdi Golshani: Stressed the unity of science and religion, viewing scientific activity as an act of worship.

Ayatollah Khamenei: Highlighted the need for a Qur'an-based re-foundation of the humanities, criticizing current Western-origin models as materialistic. He emphasized critical engagement with Western sciences, reliance on Islamic intellectual heritage, and the development of indigenous theories rooted in the Qur'an.

Conclusion: The research concludes that the transformation of the humanities is an urgent necessity for Islamic societies. The key solution lies in establishing a Qur'an-centered humanities based on Tawhīdic worldview, while critically benefiting from global scientific achievements. This integrative approach ensures both intellectual independence and active participation in modern knowledge.

Cite this article: Rezaee Esfahani, M.A. (2025). Transformations in Humanities Based on the Quran with Emphasis on the Thoughts of Imam Khamenei. *The Quran and Science*, 19 (36), 9-36.
<https://doi.org/10.22034/qve.2025.20774.1843>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2025.20774.1843>

Introduction

The humanities - encompassing a wide range of social, political, economic, educational sciences and more - have, over the past century, largely been transferred from the West to the East and have become prevalent in universities and academic centers of the Islamic world, especially Iran. These sciences, which have developed on the foundations of distinct Western philosophies such as humanism, secularism, and materialism, have been taught in the intellectual spheres of Islamic countries without critical reassessment and indigenization, thereby influencing their epistemic and value systems.

In response, Muslim thinkers have sought to counter this epistemic infiltration through reconstruction, indigenization, and even the establishment of Islamic humanities or knowledge derived from the Quran. Various theories have thus emerged; among them is the transformative view of the humanities based on Quranic teachings, proposed by Imam Khamenei (may his shadow be prolonged) under the concept of “the grounding of the humanities in the Quran.” Also noteworthy are views such as Ayatollah Javadi Amoli’s belief in the intrinsic Islamic nature of all sciences and Dr. Mehdi Golshani’s perspective on the unity of science and religion.

This article, employing a descriptive and analytical approach, aims to elucidate the various dimensions of these viewpoints, critically examine them, and propose pathways toward the true transformation of the humanities in Islamic societies and the establishment of Quranic foundations in this field.

Research Methodology

This study has been conducted using a descriptive-analytical method. The data for this research were primarily gathered from the written works of prominent thinkers in this field, such as Ayatollah Misbah Yazdi, Ayatollah Javadi Amoli, Dr. Golshani, and the statements of the Supreme Leader. These data were then reviewed and critiqued using content analysis and comparative study. Additionally, to complete this process, some exegetical and philosophical sources were also consulted. The effort has been to collect, categorize, and analyze these viewpoints to identify their strengths and existing challenges.

Research Findings

1. Ayatollah Misbah Yazdi's Perspective: The necessity of reconstructing the foundations and objectives of the humanities

Ayatollah Misbah Yazdi, emphasizing that the humanities are even more perilous than the natural sciences, attributes this to the direct impact of these sciences on cultural transformation. In his view, all branches of the humanities - consciously or unconsciously - are based on specific philosophies. For example, the acceptance of nihilistic philosophy renders human values meaningless, while materialist philosophy reduces the human being to a purely material entity.

Accordingly, he believes that to Islamize the humanities, one must first address their philosophical foundations and replace Western material philosophies with divine philosophies. For many years, he labored in the field of Islamizing the humanities and authored numerous works such as "The Relationship Between Science and Religion," "Society and History from the Quran's Perspective," and "Rights and Politics in the Quran."

2. Ayatollah Javadi Amoli's Perspective: The intrinsic religiosity of science

Ayatollah Javadi Amoli holds a completely different view. In his opinion, science is intrinsically religious, and there is no such thing as "non-Islamic science." He sees the sciences as knowledge that seeks to understand God's creations. The world (the object of knowledge), the knower, and knowledge itself are all creations of God and, as a result, all sciences - whether empirical or rational - fall within the domain of religion.

From this perspective, the conflict between science and religion is an illusion arising from restricting religion to revelation alone and separating reason from the domain of religious knowledge. Reason is among the sources of religion, and whatever reason (whether abstract, empirical, or intuitive) discovers is considered part of religious knowledge. Thus, even the natural and empirical sciences fall within the framework of religion.

3. Dr. Mehdi Golshani's Perspective: Science and religion as two dimensions of a single reality

Dr. Mehdi Golshani also advocates the unity of science and religion. He does not view science and religion as two separate categories but believes that science operates along the axis of religion and that scientific activity itself is a form of worship. In his view, both science and religion seek to uncover God's immutable laws and complement each other. He emphasizes that scientific and religious knowledge are two manifestations of a single reality that, in interaction, draw humanity closer to God.

4. Imam Khamenei's Perspective: Grounding the humanities in the Quran

The Supreme Leader, in various statements, has fundamentally emphasized the necessity of transforming the humanities based on the Quran. He regards the humanities as the guiding force of societies and believes these sciences, having emerged in the West upon humanistic and secular foundations, when translated and adopted without critical reconsideration, lead to the infiltration of Western values and even unbelief into Islamic societies.

He warns that the current humanities, founded on a material view of man, are entirely at odds with the Islamic monotheistic worldview that perceives the human being as two-dimensional (worldly and otherworldly). In his view, these sciences must be reconstructed from the ground up on Quranic foundations.

The Supreme Leader simultaneously stresses the importance of producing indigenous knowledge and theories and, while benefiting from Western scientific achievements, calls for a critical and selective approach. He also recommends drawing upon the vast philosophical and scientific heritage of the Islamic world, particularly Iran, and extracting humanities concepts from the Holy Quran.

Conclusion

Ultimately, this study demonstrated that transforming the humanities in Islamic societies is an urgent necessity. On the one hand, extremist views that consider all sciences inherently religious may lead to a kind of oversimplification, while on the other hand, the wholesale and uncritical acceptance of Western sciences results in intellectual and cultural domination.

The fundamental solution in this path is precisely what Imam Khamenei (may his shadow be prolonged) has proposed: redefining and founding the humanities on the Quran. This constitutes a grand intellectual movement that requires:

- A critical reassessment of the foundations of imported sciences,
- Utilization of the Islamic philosophical and scientific heritage,
- And the production of indigenous theories based on the monotheistic worldview and Quranic guidance.

It is obvious that this approach does not contradict making use of contemporary global knowledge; rather, its condition is to maintain a critical and selective perspective based on Quranic and Islamic criteria.

تحول در علوم انسانی بر اساس قرآن با تأکید بر اندیشه‌های امام خامنه‌ای (مد ظله العالی)

محمدعلی رضایی اصفهانی ✉

۱. نویسنده مسئول، استاد جامعة المصطفی العالمیه، قم، ایران؛ رایانامه: rezaee.quran@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶

هدف: پژوهش حاضر به بررسی تحول در علوم انسانی بر اساس قرآن کریم با تأکید بر اندیشه‌های امام خامنه‌ای (مدظله العالی) می‌پردازد. اهمیت موضوع در آن است که علوم انسانی معاصر عمدتاً بر مبنای فلسفی غربی چون اومانیسم، سکولاریسم و ماتریالیسم بنا شده و بدون بازنگری انتقادی در جهان اسلام تدریس گردیده است. هدف این تحقیق، تبیین دیدگاه‌های متفکران برجسته اسلامی و ارائه راهکاری قرآنی برای بازتعریف علوم انسانی است.

روش: پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و داده‌ها از آثار و بیانات متفکران اسلامی مانند آیت‌الله مصباح یزدی، آیت‌الله جوادی آملی، دکتر مهدی گلشنی و مقام معظم رهبری گردآوری شده است. سپس با تحلیل محتوایی و مقایسه‌ای، نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه‌ها بررسی گردید. علاوه بر این، از منابع تفسیری و فلسفی جهت تکمیل بحث استفاده شده است.

یافته‌ها:

آیت‌الله مصباح یزدی: علوم انسانی غربی بر فلسفه‌های مادی مبتنی‌اند و باید بازسازی مبنای و اهداف آن با محوریت فلسفه الهی صورت گیرد.

آیت‌الله جوادی آملی: علم ذاتاً اسلامی است و همه معارف عقلی، تجربی و شهودی بخشی از معرفت دینی به شمار می‌روند.

دکتر مهدی گلشنی: علم و دین دو بعد یک حقیقت‌اند و فعالیت علمی در طول دین قرار گرفته و نوعی عبادت محسوب می‌شود.

امام خامنه‌ای: علوم انسانی موجود بر جهان‌بینی مادی استوار است و برای نجات از سلطه فکری غرب، باید علوم انسانی جدیدی بر اساس قرآن و جهان‌بینی توحیدی بنیان‌گذاری شود. این امر مستلزم نقد علوم غربی، بهره‌گیری از میراث علمی - فلسفی اسلامی و تولید نظریه‌های بومی است.

نتیجه‌گیری: پژوهش نشان داد که تحول در علوم انسانی برای جوامع اسلامی ضرورتی انکارناپذیر است. راهکار اصلی، همان است که امام خامنه‌ای مطرح کرده‌اند: بنیان‌گذاری علوم انسانی بر اساس قرآن کریم و جهان‌بینی توحیدی، همراه با نقد و گزینش دستاوردهای غربی. این رویکرد، ضمن پاسداری از هویت فکری - فرهنگی اسلامی، امکان بهره‌گیری از دانش روز را نیز فراهم می‌سازد.

کلیدواژه‌ها:

قرآن،
علوم انسانی،
تحول،
امام خامنه‌ای (مدظله العالی).

استناد: رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۴۰۴). تحول در علوم انسانی بر اساس قرآن با تأکید بر اندیشه‌های امام خامنه‌ای (مدظله العالی). *قرآن و علم*. ۱۹ (۳۶)، ۹-۳۶. <https://doi.org/10.22034/qve.2025.20774.1843>

© نویسندگان

ناشر: جامعة المصطفی العالمیه.

مقدمه

علوم انسانی شامل حوزه‌هایی چون علوم اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، تربیتی و دیگر شاخه‌های مرتبط است. این علوم عمدتاً در یک قرن اخیر از غرب به شرق ترجمه شده و در مراکز علمی جهان اسلام رواج یافته‌اند. در پاسخ به این روند، متفکران مسلمان تلاش‌هایی در جهت تحول، بازسازی و بومی‌سازی این علوم و همچنین تأسیس علوم انسانی اسلامی یا به‌طور خاص، دانش‌هایی مبتنی بر قرآن داشته‌اند. در این نوشتار، بر پایه روش توصیفی و تحلیلی، به بررسی و نقد دیدگاه‌های موجود در این زمینه خواهیم پرداخت.

در خصوص تحول در علوم انسانی، کتاب‌ها و مقالات گوناگونی منتشر شده و همایش‌های علمی متعددی نیز برگزار گردیده است. در ادامه، به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی، جمعی از نویسندگان، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۶.

۲. مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، جمعی از نویسندگان، تهران: انتشارات آفتاب توسعه (وابسته به مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدا)، ۱۳۹۸.

۳. دیدگاه متفکران معاصر قرآنی، با تمرکز بر «نظریه ابتناء علوم انسانی بر قرآن»، نوشته محمدعلی رضایی اصفهانی، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۸.

۴. همایش علوم انسانی قرآن‌بنیان در مبانی علمی و آرای علامه طباطبائی، برگزار شده توسط دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ۱۴۰۰.

۵. مجموعه مقالات علوم انسانی قرآن‌بنیان: چیستی، چرایی و چگونگی، گردآوری و تنظیم توسط حمیدرضا بصیری، ۱۳۹۶.

الف. مفهوم‌شناسی

۱. **علم:** مفهوم لغوی واژه «علم» و معادل‌هایی مانند «دانش» و «دانستن» روشن است؛^۱ اما این واژه در اصطلاح، معانی گوناگونی دارد. برای روشن شدن منظور نگارنده، به صورت مختصر به چند تعریف رایج اشاره می‌شود:

- باور یقینی مطابق با واقع، در مقابل جهل بسیط و مرکب؛
- مجموعه‌ای از قضایا که با یکدیگر ارتباط مفهومی دارند، حتی اگر این قضایا شخصی و جزئی باشند؛ مانند علم تاریخ (آگاهی از رویدادهای خاص تاریخی)، علم رجال و نظایر آن؛
- مجموعه قضایای کلی که حول یک محور مشخص سامان یافته‌اند و قابلیت انطباق بر مصادیق متعدد را دارند، گرچه آن قضایا اعتباری یا قراردادی باشند؛ مانند علم لغت و دستور زبان؛
- مجموعه قضایای کلی و حقیقی (غیرقراردادی) که دارای ساختاری منسجم حول موضوعی خاص هستند؛ این تعریف شامل علوم نظری و عملی، همچون الهیات و متافیزیک می‌شود؛
- مجموعه‌ای از قضایای حقیقی که از طریق تجربه حسی قابل اثبات‌اند؛ این همان معنایی است که پوزیتیویست‌ها^۲ به کار می‌برند. از این دیدگاه، علوم تجربی اصالت دارند و معارف غیرتجربی، خارج از قلمرو علم تلقی می‌شوند. امروزه این تلقی در سطح جهانی رواج یافته و بر اساس آن، علم را در تقابل با فلسفه قرار می‌دهند.^۳
- گرچه جعل اصطلاحات امری رایج و قابل قبول است، اما برداشت پوزیتیویستی به دلیل محدود ساختن دایره معرفت به حواس و تجربه مادی، اندیشه در امور فرامادی را بی‌ارزش و بی‌ثمر می‌پندارد (مصباح یزدی، ۱۳۶۸: ۶۱/۱).

۱. علم از نظر منطقیین: «حصول صورة الشیء عند العقل» (حاصل شدن صورت چیزی در ذهن انسان) است و آن را به علم حصولی و حضوری تقسیم می‌کنند (ر.ک: *المنطق*، مظفر، مبحث علم) و بحث ما در علم حصولی است که همان معنای منطقی علم است؛ هرچند در این زمینه فلاسفه غرب نظر دیگری دارند که در خلال بحث به آنها اشاره خواهد شد.

۲. Positivism مکتبی که توسط آگوست کنت (Auguste Conte، ۱۷۹۸ - ۱۸۵۷ م) بنیاد نهاده شد و ریشه او در اصالت حس هیوم بود که معرفت بشر را، محدود به تجربه حسی می‌داند.

۳. علم در نظر آنان مطابق با کلمه Science است.

- شایان ذکر است که در روایات اسلامی نیز علم در معانی متعددی، از جمله به معنای «نور»، به کار رفته است.^۱

در این نوشتار، مقصود از علوم تجربی «مجموعه قضایای حقیقی قابل اثبات از طریق تجربه حسی» است که خود تقسیم‌بندی‌های متعددی دارد (فارابی، ۱۳۶۴: ۱۱۱-۱۲۰؛ مصباح یزدی، ۱۳۶۸: ۶۱/۱؛ سیاسی، ۱۳۳۶: ۲۱۲ و ۲۵۳؛ دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳: ۹، رضایی اصفهانی، ۱۳۸۳: ۱۵۱).

۲. قرآن: کتاب آسمانی مسلمانان مشتمل بر ۱۱۴ سوره و ۶۲۳۶ آیه است.

۳. امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) متولد ۱۳۱۸ش در مشهد است. ایشان پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ش از مبارزان فعال علیه رژیم پهلوی بودند و پس از انقلاب، در جایگاه‌های مختلفی چون امام جمعه تهران (۱۳۵۸ش)، رئیس‌جمهور اسلامی ایران (در دو دوره متوالی) و از سال ۱۳۶۸ش تاکنون (۱۴۰۱ش)، رهبر انقلاب اسلامی برگزیده شده‌اند.

۴. تحول: منظور از تحول در علوم، ایجاد تغییرات بنیادین در مبانی، اهداف، اصول و روش‌های هر علم است که در نهایت منجر به تولید دانش نو و مستقل خواهد شد.

ب. تحول در علوم انسانی از دیدگاه قرآن پژوهان

در ادامه به نظریه‌های مختلف قرآن‌پژوهان درباره تحول در علوم انسانی و رابطه آن با دین پرداخته می‌شود.

۱. نظریه آیت‌الله مصباح یزدی: جهت‌دهی به مبانی و اهداف علوم انسانی بر اساس آموزه‌های دینی و فلسفه اسلامی

ایشان در این باره می‌فرمایند: «طبیعتاً علمی که در دانشگاه‌ها تدریس می‌شود به دو بخش علوم طبیعی و علوم انسانی تقسیم می‌گردد. علوم طبیعی به دلیل ماهیت خود، خطر کمتری دارد و نمی‌تواند مستقیماً در روند استحاله فرهنگی مؤثر باشد؛ اما آنچه واقعاً خطرآفرین است، علوم انسانی است که به صورت مستقیم در تغییر فرهنگ‌ها نقش دارد».

۱. عن الصادق (علیه السلام): «لیس العلم بالتعلم اّما هو نور یقع فی قلب من یرید الله تبارک و تعالی آن یهیه...» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۲۵/۱).

وی با تأکید بر این که همه شاخه‌های علوم انسانی، آگاهانه یا ناآگاهانه مبتنی بر فلسفه‌های خاصی هستند و تفاوت این فلسفه‌ها منشأ تعارض در نظریات علوم انسانی است، افزود: «برای مثال، کسی که فلسفه پوچ‌گرایی را پذیرفته باشد، ارزشی برای مفاهیم انسانی قائل نیست و تنها به دنبال کسب لذت از فرصت‌های زندگی است؛ و کسی که به فلسفه ماتریالیستی اعتقاد دارد، به ارزش‌های ماورائی توجهی ندارد».

ایشان با اشاره به این که فلسفه‌های الهی بستر مناسبی برای رشد ارزش‌های اسلامی و معنوی فراهم می‌سازند، خاطرنشان کردند: «بر اساس این تحلیل، باید تلاش جدی در جهت ارائه و تبیین فلسفه‌های صحیح صورت گیرد، زیرا این فلسفه‌ها زیربنای شخصیت علمی، فکری و فرهنگی انسان‌ها را تشکیل می‌دهند».

وی همچنین افزود: «هرچند مسائل فلسفی ممکن است انتزاعی و دور از زندگی روزمره به نظر برسند، اما در حقیقت، بنیان‌های زندگی انسان را شکل می‌دهند. حرکت در این مسیر از راه‌های گوناگون، همچون همکاری دانشگاه‌ها در عرصه فلسفه، تبادل استاد و دانشجو، و نیز ایجاد نشریات، مجلات و کتاب‌هایی که بتواند افکار را برای عموم روشن سازد، امکان‌پذیر است» (www.hawzah.net ۱۳۹۰/۳/۷).

آیت‌الله مصباح یزدی سال‌ها در حوزه اسلامی‌سازی علوم انسانی فعالیت داشته‌اند و آثار متعددی از ایشان در این زمینه منتشر شده است؛ از جمله:

- کتاب «رابطه علم و دین»: این اثر با هدف تبیین رابطه میان علم و دین و بررسی ابعاد مختلف آن، در قالب هشت فصل تدوین شده است. کتاب به کوشش حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر علی مصباح تحقیق و تنظیم گردیده و توسط انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) در سال ۱۳۹۲ به چاپ رسیده است. از جمله محورهای اصلی مطرح‌شده در این کتاب می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: جایگاه بحث «علم دینی» در اولویت‌های نظام اسلامی؛ معناشناسی مفاهیم «علم» و «دین»؛ بررسی نسبت‌های مفهومی و محتوایی میان علم و دین با توجه به قلمروشناسی هر یک؛ تبیین مفهوم علم دینی و پاسخ به سؤالات و شبهات پیرامون آن؛ بررسی لوازم اسلامی‌سازی علوم و تبیین مبانی آن؛ و نیز تحلیل تأثیر دین بر هدف، محتوا و کاربرد علم، در کنار ارزیابی نقش علم در فهم و اثبات گزاره‌های توصیفی و دستوری دین.

- کتاب «جامعه و تاریخ از نگاه قرآن» (معارف قرآن ۸)، چاپ اول، ۱۳۹۰؛ و کتاب «حقوق و سیاست در قرآن» (معارف قرآن ۹)، چاپ اول، ۱۳۷۷.

در این دو اثر ارزشمند، به جهت‌دهی دانش‌هایی همچون سیاست و علوم اجتماعی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم توجه ویژه‌ای شده است.

۲. نظریه آیت‌الله جوادی آملی: اسلامی‌بودن همه علوم

ایشان در این باره می‌فرمایند: ما نه «علم غیر اسلامی» داریم و نه «علم سکولار»؛ زیرا علم عبارت است از مجموعه مسائلی که در آن، محمولاتی برای موضوعاتی اثبات می‌شود. این مجموعه را «علم» می‌نامند. همه علوم، چه دریاشناسی، چه صحراشناسی، چه سپهرشناسی، دارای معلومات‌اند، علمی دارند و عالمی.

معلومات مربوط به دریا، صحرا، زمین و آسمان، همگی مخلوقات الهی‌اند؛ بنابراین چیزی به‌عنوان «طبیعت» به‌صورت مستقل نداریم. در نتیجه، تعبیری چون «علوم طبیعی» نیز از دقت لازم برخوردار نیست. آنچه در اختیار داریم، «خلقت‌شناسی» و «مخلوق‌شناسی» است. از این‌رو، حوزه معلوم، در حقیقت، حوزه دین است.

علم نیز به‌روش‌های گوناگون حاصل می‌شود: گاه با تجربه، گاه با تجرید، گاه از طریق آزمون و حس، و گاه با بهره‌گیری از تجریدات عقلی که در فلسفه و علم کلام بررسی می‌شود. چه علم تجربی و چه تجریدی، هر دو چراغ الهی‌اند و این خداوند است که آن‌ها را در اختیار انسان قرار داده است.

انسان در بدو تولد فاقد هرگونه علم تجربی یا تجریدی است. چنانکه خداوند می‌فرماید: «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُم مِّن بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً» (نحل: ۷۸)؛ و نیز: «عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» (علق: ۵) و برای یادگیری نیز ابزارهایی همچون سمع، بصر و قلب را در اختیار او قرار داد: «وَجَعَلَ لَكُم السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ» (نحل: ۷۸).

بنابراین، معلوم مخلوق خداست، عالم نیز مخلوق خداست، و علم هم از جانب خدا عطا شده است. در این منظومه، هیچ‌یک خارج از قلمرو الهی نیستند. اگر با چراغ علم، افعال و آفرینش الهی را بشناسیم، آن علم، دینی خواهد بود.

چرا تفسیر علم دینی است؟ چون در آن گفته می‌شود: خدا چنین فرموده است. این معیار، در علمی چون دریاشناسی، صحراشناسی، هواشناسی و آب‌شناسی نیز جاری است، آنجا که محقق با ایمان، بگوید: خدا چنین آفرید. اگر صدر و ساقه این مثلث (معلوم، علم و عالم) را ارزیابی کنیم، می‌بینیم چیزی خارج از دین نمی‌یابیم. علم سکولار نیست، ضد دین هم نیست؛ بلکه علم، ذاتاً دینی است. ما چیزی به نام علم غیر دینی نداریم (جوادی آملی، خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۸۸/۵/۱۶).

منشأ توهّم تعارض میان علم و دین، آن است که قلمرو دین را صرفاً به ادله نقلی محدود بدانیم و عقل را از چارچوب معرفتی دین خارج کنیم. در چنین صورتی، تنها آنچه از طریق نقل فهمیده می‌شود در هندسه معرفت دینی جای می‌گیرد و معرفت حاصل از عقل تجربی، حسی یا تجربیدی، خارج از حوزه دین و در زمره معرفت علمی یا فلسفی و بی‌ارتباط با دین تلقی خواهد شد. این تصور نادرست، مرز دین را مخدوش می‌کند و عقل را از ساختار معرفت دینی جدا کرده، آن را بیرون و نقل را درون این ساختار قرار می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۰۹).

از منظر استاد جوادی آملی، عقل مفهومی گسترده دارد و محدود به عقل تجربیدی محض (که در فلسفه، کلام و منطق بروز می‌یابد) نیست؛ بلکه عقل نیمه‌تجربیدی (که در ریاضیات فعال است)، عقل تجربی (استقرایی) و عقل شهودی (که منشأ عرفان است) را نیز دربر می‌گیرد (همان، ۲۵). از دیدگاه ایشان، عقل در برابر نقل قرار دارد، نه در برابر دین (شرع). همان‌گونه که خداوند، نقل را منبع معرفت دینی قرار داده، عقل را نیز حجت شرعی و ابزاری برای شناخت دین معرفی کرده است.

اگر عقل کشف کند که خدایی هست، دارای اراده و علم ازلی است و چنان فرموده، این نتیجه «اسلام» خواهد بود. همچنین، اگر نقل نیز چنین گزاره‌ای را ارائه دهد، آن نیز «اسلام» شمرده می‌شود. البته، همان‌طور که برای اعتبار نقل شرایط و ضوابط خاصی مطرح است، اعتبار عقل نیز مشروط به رعایت معیارهایی است (همان، ۸۴).

بر همین مبنا، اگر در مواردی مفاد یک دلیل نقلی با معرفت علمی یا فلسفی سازگاری نداشته باشد، سخن از تعارض «نقل و علم یا فلسفه» خواهد بود، نه تعارض «علم و دین». چرا که دین، شامل هر دو منبع (عقل و نقل) است و تعارض میان آن‌ها را نمی‌توان به مثابه تعارض با دین تعبیر کرد.

در نتیجه، عقل در برابر نقل و سمع قرار می‌گیرد، نه در برابر شرع. البته، اعتبار عقل نیز منوط به رعایت شرایط خاصی است و در صورت تحقق آن، حاصل عقل نیز «اسلام» خواهد بود.

از ظاهر بیانات استاد جوادی آملی چنین برمی آید که حتی اگر از عقل استفاده نشود و تنها به منابع نقلی مراجعه کنیم، ریشه‌های علوم تجربی در همین منابع نیز وجود دارد. ایشان تصریح می‌کنند: نباید گمان کرد که منابع نقلی دین (یعنی قرآن و روایات) هیچ سهمی در عرصه علوم ندارند. منشأ این توهّم، آن است که در قرآن و سخنان معصومین علیهم‌السلام، مطالبی به تفصیل مباحث علما در علوم طبیعی مشاهده نمی‌شود. این منابع از کشف ماده‌ای جدید، سیاره‌ای تازه، یا سازوکار گردش خون و دستگاه عصبی سخن نمی‌گویند تا بتوان با مراجعه مستقیم به آن‌ها، بر دانش تجربی افزود. اما کسانی که چنین تصویری دارند، از این نکته غافل‌اند که در حوزه علوم نقلی نیز مسائل به‌صورت جزئی و صریح بیان نشده‌اند. درک معارف دینی در حوزه‌هایی مانند اخلاق، اعتقادات و فقه، محتاج تأمل و پیگیری عالمانه است و روشن است که منابع نقلی، کار عالمان را به‌طور کامل بر عهده نگرفته‌اند. کار قرآن و روایات، القای اصول، ترسیم خطوط کلی و گشودن افق‌های معرفتی است. وظیفه علما در شاخه‌های گوناگون علوم اسلامی، آن است که از خلال تکاپوی علمی خود، زوایای پنهان و فروع را از این اصول استخراج کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۴۸ و ۱۴۹).

بر اساس دیدگاه استاد جوادی، دین (یعنی قرآن و روایات) بسیاری از موضوعات را در قالب قواعد کلی بیان می‌کند و تشریح و تبیین آن را به اجتهاد و تدقیق کارشناسان واگذار کرده است، همان‌گونه که در فقه و حقوق نیز مشاهده می‌شود. برای نمونه، مرحوم شیخ انصاری با استناد به اصل «لا تنقض الیقین بالشک» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲/۲۷۴)، رساله‌ای درباره استصحاب نگاشت که اجتهاد در آن حوزه، حداقل پنج سال تلاش مستمر علمی می‌طلبد (اعم از دروس سطح و خارج) (جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۱۵۱).

از منظر استاد جوادی، اگر عالمان علوم طبیعی نیز همچون فقها، در آیات و روایات مربوط به طبیعت و کیهان‌شناسی تدبیر و تأمل کنند، می‌توانند برکات فراوانی را برای رشد علوم تجربی فراهم سازند. بنابراین، مسئله در فقدان منابع علمی در متون دینی نیست، بلکه به عدم پیگیری و توجه کافی علما بازمی‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۴۹).

بررسی: از کلام ایشان برمی‌آید که علم، زیرمجموعه عقل است و عقل نیز یکی از منابع دین محسوب می‌شود؛ بنابراین، میان علم و دین، تداخل و پیوستگی وجود دارد. با این حال، باید توجه داشت که هرچند ظواهر قرآن و سنت، حاوی نکات علمی سودمندی هستند، اما نمی‌توان ادعا کرد که تمام علوم بشری، همراه با فرمول‌ها و جزئیاتشان، از ظاهر آیات و روایات قابل استخراج‌اند.

همچنین، در بیانات استاد، تفاوت میان «منبع دین» و «جزء دین» بودن به وضوح تفکیک نشده است؛ چرا که اگر امری تحت عنوان منبع دینی (یعنی عقل) طبقه‌بندی شود، لزوماً به این معنا نیست که آن امر بخشی از دین به‌شمار آید. برای نمونه، علم ریاضیات بر پایه عقل شکل می‌گیرد، اما جزء دین محسوب نمی‌شود.

۳. نظریه دکتر مهدی گلشنی: وحدت علم و دین

نظریه پرداز، دکتر مهدی گلشنی^۱، چنین می‌نویسد: به نظر من، منشأ تعارضات، دخالت‌های نابه‌جای دو طرف در حوزه یکدیگر است. البته آن‌گونه که من می‌بینم، علم و دین دو مقوله جداگانه نیستند؛ بلکه یک حقیقت با دو جلوه‌اند. من بخشی از فعالیت‌های علمی را در شمار دین محسوب می‌کنم (گلشنی، ۱۳۷۹: مصاحبه).

از دیدگاه دکتر گلشنی، علم و دین نه تنها در تعارض نیستند، بلکه معارف دینی همان قوانین و سنت‌های ثابتی را تبیین می‌کنند که علوم مختلف نیز در جست‌وجوی آن‌ها هستند (نامه علم و دین، ۱۳۷۶: ش ۱). علم، به‌باور ایشان، ابزاری است برای نزدیک‌تر شدن انسان به خداوند؛ چرا که هدف نهایی علم، شناخت آثار و افعال الهی است. همین هدف، بنابر آموزه‌های ادیان توحیدی، عبادت محسوب می‌شود (گلشنی، ۱۳۷۹: ۴۲). از این رو، فعالیت علمی، خود نوعی عبادت و عمل دینی است؛ امری که هم در تاریخ جهان اسلام سابقه دارد و هم در سنت مسیحی دیده می‌شود (همان). همچنین دکتر گلشنی بر این باور است که علم در «طول» دین قرار دارد، نه در «عرض» آن. وی در کتاب خود می‌نویسد: «ما درباره علم و دین معتقدیم که علم در طول دین قرار دارد، نه در عرض آن» (گلشنی، ۱۳۸۸: ۴۲).

او توضیح می‌دهد که دین و علم به ابعاد مختلف یک واقعیت می‌پردازند؛ علم به چگونگی‌ها و دین به چرایی‌ها. این رابطه را می‌توان به نقشه‌های مختلف یک ساختمان تشبیه کرد، مانند نقشه سیم‌کشی یا لوله‌کشی، که هر یک بعدی از کل بنا را نمایش می‌دهند.

۱. عضو شورای عالی انقلاب فرهنگی، استاد فیزیک دانشگاه صنعتی شریف، برنده جایزه بزرگ تمپلتون در زمینه علم و دین، رئیس سابق پژوهشگاه علوم انسانی و ارتباطات فرهنگی و رئیس گروه فلسفه علم دانشگاه صنعتی شریف.

بررسی: از مجموع سخنان دکتر گلشنی می‌توان چنین برداشت کرد که در نگاه ایشان، علم و دین در حقیقت، دو روی یک سکه‌اند و رابطه آن‌ها رابطه تداخل است؛ زیرا فعالیت علمی، در عین حال، یک فعالیت دینی نیز محسوب می‌شود.

با این حال، می‌توان به نکته‌ای ظریف اشاره کرد: اگرچه دین ممکن است انسان را به علم‌آموزی ترغیب کند (مثلاً در حوزه پزشکی)، این بدان معنا نیست که خود آن علم، جزء دین محسوب می‌شود even اگر پاداش اخروی نیز بر آن مترتب باشد به واسطه اطاعت از دستور دینی.

۴. نظریه امام خامنه‌ای (مدظله العالی): ابتدا علوم انسانی بر اساس قرآن

مقام معظم رهبری در مواضع مختلف، بر ضرورت تحول در علوم انسانی تأکید کرده و راهکار تحقق آن را اتکا به قرآن کریم به عنوان مبنای نظری این علوم دانسته است. اهمیت این دیدگاه از آنجاست که مواجهه متداول کشورهای شرقی با علوم انسانی وارداتی، عمدتاً بدون بازخوانی انتقادی صورت می‌گیرد. در حالی که علوم انسانی مدرن در غرب، بر پایه مبانی‌ای چون اومانیزم، سکولاریسم و مشابه آن شکل گرفته‌اند؛ مبانی‌ای که برخاسته از بستر فرهنگی و تاریخی خاص غرب‌اند.

ترجمه و انتقال این علوم، بدون بازنگری اساسی، به همان صورت اولیه در اختیار دانشجویان و دانشگاه‌های کشورهای شرقی قرار گرفته است. این روند در بسیاری از موارد، موجب هم‌سویی ناخواسته ذهن پژوهشگران با ارزش‌های غربی شده و به‌نوعی تسلط فرهنگی و شکل‌گیری استعمار نو را تسهیل کرده است.

رهبر معظم انقلاب (دامت برکاته) نیز با درایتی ژرف، نسبت به این مسئله هشدار داده و راهکاری قرآنی و بنیانی ارائه کرده‌اند؛ راهکاری که بر بازتعریف علوم انسانی بر اساس جهان‌بینی توحیدی و بهره‌گیری از منابع اصیل اسلامی استوار است.

یک: اهمیت علوم انسانی

از دیدگاه مقام معظم رهبری (دامت برکاته)، علوم انسانی به همان اندازه علوم صنعتی و پزشکی اهمیت دارد و پیشرفت و نظریه‌پردازی در این حوزه‌ها از جایگاهی ویژه برخوردار است. ایشان بسیاری از تحولات و رخداد‌های جهانی را نتیجه مستقیم نظریه‌پردازی‌های اندیشمندان علوم انسانی می‌دانند

و تصریح می‌فرمایند: «بسیاری از حوادث دنیا — حتی در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی و غیره — محکوم نظرات صاحب‌نظران در علوم انسانی است؛ در جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، فلسفه؛ آن‌ها هستند که شاخص‌ها را مشخص می‌کنند» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با دانشجویان و اساتید دانشگاه‌های شیراز، khamenei.ir. ۸۷/۲/۱۴)

همچنین در پاسخ به یکی از دانشجویان که از کم‌ارزش دانستن علوم انسانی در جامعه گلایه می‌کرد، ایشان فرمودند: «در همین علوم انسانی، مثلاً تاریخ، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی‌ای که خودتان گفتید، پیشرفت کنید. حقیقتاً بدانید ارزش شما در جامعه و در سطح بین‌المللی، از یک پزشک پیشرفته‌تر یقیناً کمتر نیست؛ بلکه بیشتر هم هست. شما الان نگاه کنید ببینید در این چهره‌های علمی معروف دنیا چند تا پزشک هستند، چند تا جامعه‌شناس یا مورخ وجود دارند. می‌بینید که تعداد و برجستگی این دومی بیشتر است. منتها باید کار کنید تا پیش بروید».

از منظر ایشان، علوم انسانی جهت‌دهنده و اندیشه‌ساز است؛ به‌گونه‌ای که مسیر و مقصد حرکت جامعه را تعیین می‌کند. یکی از مهم‌ترین دلایل تأکید ایشان بر علوم انسانی آن است که ایران کشوری در حال توسعه است و برای نیل به پیشرفت، نیازمند الگویی جامع است که بتواند مقصد و مسیر را به روشنی ترسیم کند. طراحی این الگو و تعیین شاخص‌های توسعه، وظیفه علوم انسانی است.

نوع نگاه هستی‌شناسانه به انسان — اینکه او را موجودی تک‌ساختی یا دوساختی بدانیم — تأثیری بنیادین بر سامان‌دهی نظام اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خواهد داشت. از همین رو، مقام معظم رهبری می‌فرمایند: «اسلام انسان را موجودی دوساختی می‌داند؛ دارای دنیا و آخرت. این پایه همه مطالبی است که در باب پیشرفت باید در نظر گرفته شود؛ شاخص عمده این است، فارق عمده این است. اگر تمدنی، فرهنگی و آیینی، انسان را تک‌ساختی دانست و خوشبختی او را فقط در زندگی مادی دنیایی خلاصه کرد، طبعاً پیشرفت در منطق آن تمدن با پیشرفت در منطق اسلام — که انسان را دوساختی می‌داند — کاملاً متفاوت خواهد بود. کشور ما و جامعه اسلامی آنگاه پیشرفته است که نه فقط دنیای مردم را آباد کند، بلکه آخرتشان را نیز. پیامبران این را می‌خواهند: دنیا و آخرت» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با استادان و دانشجویان دانشگاه‌های کردستان، khamenei.ir. ۸۸/۲/۲۷).

دو: وضعیت اسفبار علوم انسانی

با وجود اهمیت و تأثیر گسترده علوم انسانی بر ابعاد گوناگون زندگی فردی و اجتماعی، وضعیت گذشته و حال این علوم در ایران، مطلوب و شایسته جایگاه آن نبوده است. علوم انسانی عمدتاً از طریق ترجمه متون غربی و به شکل کاملاً وارداتی وارد کشور شده و در فرآیند این انتقال، دچار آسیب‌هایی بنیادین گردیده است.

از آن‌جا که بسیاری از واردکنندگان این علوم، آشنایی یا بهره کافی از معارف اسلامی نداشتند، بدون نقد یا بازخوانی انتقادی، آنچه را در متون غربی آمده بود، به صورت کامل پذیرفته و در اشکال مختلف وارد فضای علمی کشور کردند. بدیهی است که خروجی چنین رویکردی، در بسیاری از موارد، سستی باورهای دینی یا شکل‌گیری نوعی بی‌اعتقادی خواهد بود؛ زیرا اساس این علوم بر مبانی مادی‌گرایانه و تجربه‌گرایی پوزیتیویستی استوار است.

رهبر معظم انقلاب (دامت برکاته) در سخنان متعددی نسبت به این وضعیت هشدار داده‌اند و می‌فرمایند: «بسیاری از مباحث علوم انسانی، مبتنی بر فلسفه‌هایی هستند که مبنایش مادی‌گری است، مبنایش حیوان‌انگاشتن انسان است، عدم مسئولیت انسان در قبال خداوند متعال است، نداشتن نگاه معنوی به انسان و جهان است. خوب، این علوم انسانی را ترجمه کنیم، آنچه را که غربی‌ها گفتند و نوشتند، عیناً ما همان را بیاوریم به جوان خودمان تعلیم بدهیم، در واقع شکاکیت و تردید و بی‌اعتقادی به مبانی الهی و اسلامی و ارزش‌های خودمان را در قالب‌های درسی به جوان‌ها منتقل کنیم؛ این چیز خیلی مطلوبی نیست» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از اساتید دانشگاه‌ها، ۸/۶/۸۸. khamenei.ir)

ایشان همچنین با گالایه از ناهماهنگی علوم انسانی موجود در دانشگاه‌ها با آموزه‌های اسلامی تصریح می‌فرمایند: «من درباره علوم انسانی گالایه‌ای از مجموعه‌های دانشگاهی کردم - بارها، این اواخر هم همین‌جور - ما علوم انسانی‌مان بر مبادی و مبانی متعارض با مبانی قرآنی و اسلامی بنا شده است. علوم انسانی غرب مبتنی بر جهان‌بینی دیگری است؛ مبتنی بر فهم دیگری از عالم آفرینش است و غالباً مبتنی بر نگاه مادی است. خوب، این نگاه، نگاه غلطی است؛ این مبنا، مبنای غلطی است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با بانوان قرآن پژوه کشور، ۸۸/۷/۲۸).

با آنکه مقام معظم رهبری (دامت برکاته) در سال جاری بارها درباره ضرورت تحول در علوم انسانی سخن گفته‌اند، اما این تذکر مهم، منحصر به امسال نیست؛ بلکه در سال‌های گذشته نیز همواره مورد تأکید ایشان بوده است. از جمله، در سال ۱۳۸۴ در دیدار با اعضای محترم شورای عالی انقلاب فرهنگی فرمودند: «با این همه تأکیدی که بر علوم انسانی شده، تقریباً علوم انسانی هم به همان شکل علوم پایه اداره می‌شود و باز همچنان همان اشکال به قوت خودش باقی است. ما آغوش‌مان را باز کرده‌ایم و حرف‌هایی که الان در زمینه‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، تاریخ و حتی فلسفه و ادبیات مطرح است، از خارج برای ما دیکته می‌شود!» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، khamenei.ir. ۱۳/۱۰/۸۴).

ایشان در ادامه تأکید می‌کنند که این هشدار، سخن تازه‌ای نیست، بلکه سال‌هاست که بارها مطرح شده است.

نکته قابل توجه آنکه، علی‌رغم چالش‌ها و ضعف‌های موجود در حوزه علوم انسانی، بیشترین ظرفیت دانشگاه‌ها از نظر تعداد دانشجو، هیأت علمی و امکانات آموزشی، به همین رشته‌ها اختصاص یافته است. این مسئله، به تعبیر مقام معظم رهبری، نگران‌کننده است: «طبق آنچه که به ما گزارش دادند، در بین این مجموعه عظیم دانشجویی کشور که حدود سه میلیون و نیم — مثلاً دانشجوی دولتی، آزاد، پیام‌نور و دیگر دانشگاه‌های کشور — داریم، حدود دو میلیون از آن‌ها دانشجویان علوم انسانی‌اند! این به نوبه خود، انسان را نگران می‌کند. ما در زمینه علوم انسانی، کار بومی، تحقیقات اسلامی چقدر داریم؟ کتاب آماده در زمینه‌های علوم انسانی مگر چقدر داریم؟ استاد مبرز که معتقد به جهان‌بینی اسلامی باشد و بخواهد جامعه‌شناسی یا روان‌شناسی یا مدیریت یا غیره درس بدهد، مگر چقدر داریم، که این همه دانشجو برای این رشته‌ها می‌گیریم؟ این نگران‌کننده است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از اساتید دانشگاه‌ها، khamenei.ir. ۸/۶/۸۸).

سه: آسیب‌شناسی علوم انسانی

در آسیب‌شناسی وضعیت کنونی علوم انسانی در کشور، گرچه می‌توان ضعف در محتوا، منابع درسی و حتی بخشی از اعضای هیأت علمی را برشمرد، اما از دیدگاه مقام معظم رهبری (دامت برکاته)، مشکل اصلی در استادانی است که توان نقد و تحلیل نظریه‌های غربی را ندارند و در برابر اقتدار علمی غرب، دچار ضعف نفس شده‌اند. ایشان می‌فرمایند: «امروز غربی‌ها یک منطقه

ممنوعه‌ای در زمینه علوم انسانی به وجود آورده‌اند؛ در همه بخش‌های مختلف: از اقتصاد و سیاست و جامعه‌شناسی و روان‌شناسی گرفته تا تاریخ، ادبیات، هنر، فلسفه و حتی فلسفه دین. برخی افراد ضعیف‌النفس دلباخته این‌ها شده‌اند و مدام به دهانشان نگاه می‌کنند تا ببینند چه می‌گویند؛ هرچه آن‌ها گفته‌اند، برایشان حکم وحی منزل پیدا کرده! این است که بد و غلط است. این که چند نظریه‌پرداز معتبر در جایی از جهان به نتیجه‌ای برسند، به این معنا نیست که حتماً آنچه فهمیده‌اند، درست است!» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، khamenei.ir. ۸۴/۱۰/۲۹).

شیفتگی و تبعیت بی‌چون‌وچرا برخی اساتید نسبت به اندیشه‌های غربی تا جایی پیش رفته که رهبر معظم انقلاب از آن با تعبیر «بت‌پرستی علمی» یاد می‌کنند و می‌فرمایند: «اساتیدی هستند که فرآورده‌های اندیشه‌های غربی در علوم انسانی، بت آن‌هاست. در برابر خدا می‌گویند سجده نکنید، اما در برابر این بت‌ها با طیب خاطر سجده می‌کنند! اگر دانشجوی جوانی را به او بسپری، ساختار فکری‌اش را دقیقاً متناسب با بت ذهنی خود شکل می‌دهد؛ این بی‌ارزش است و درست نیست. من به چنین استادی، هرچند دانشمند هم باشد، اعتقادی ندارم. وجودش نه تنها نافع نیست، بلکه مضر است» (همان).

به باور ایشان، مشکل این دسته از استادان تنها در تقلید کورکورانه از اندیشه‌های غربی خلاصه نمی‌شود؛ بلکه آن‌ها از تحولات علمی نوین نیز غافل‌اند و تنها با نظریه‌های قدیمی و بعضاً منسوخ آشنایی دارند. ایشان تصریح می‌فرمایند: «درهای بسیاری از این دانش‌ها به روی کشورهایی مانند کشور ما بسته است؛ و وقتی اجازه انتقال داده می‌شود، محتوای آن علوم کهنه، دست‌مالی شده و فاقد تازگی و طراوت است. این در همه عرصه‌ها صادق است، و در علوم انسانی نیز به همین ترتیب. آن روز، به برخی از مسئولان حوزه اقتصاد و مدیریت گفتم: امروزه برخی در داخل کشور، دنبال نظریاتی هستند که در غرب منسوخ شده است! نظریات جدید در غرب ارائه و اجرایی شده‌اند، اما عده‌ای از مجذوبان تفکر غربی، تازه مشغول تکرار پس‌مانده‌های فکری آن‌ها هستند!» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای هیئت علمی و کارشناسان جهاد دانشگاهی، khamenei.ir. ۸۳/۴/۱).

جالب توجه است که مقام معظم رهبری (دامت‌برکاته) هشدارهای خود درباره علوم انسانی را سال‌ها پیش، در سال ۱۳۸۳، مطرح کرده‌اند؛ در حالی که برخی گمان می‌کنند این دغدغه، صرفاً به

سال‌های اخیر بازمی‌گردد. ایشان در یکی از دیدارهای همان سال می‌فرمایند: «آن‌گونه که مؤمنین به قرآن و کلام خدا و وحی الهی ایمان دارند، این افراد به نظرات برخی دانشمندان اروپایی به همان اندازه، بلکه بیشتر، باور دارند! جالب آنکه آن نظریات کهنه و منسوخ می‌شود و جای خود را به دیدگاه‌های جدید می‌دهد، اما اینان همان نظریات پنجاه سال پیش را مانند متنی مقدس و دینی در دست گرفته‌اند. این‌ها دو اشکال دارند: نخست آنکه مقلدند و دوم آنکه از تحولات جدید بی‌خبرند؛ همان متن خارجی‌ای را که روزی برایشان تدریس شده، همچون کتابی مقدس حفظ کرده‌اند و امروز همان را به جوانان ما انتقال می‌دهند. کشور ما مهد فلسفه است، اما برای فهم آن به بیگانگان رجوع می‌کنند» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های استان همدان، khamenei.ir. ۸۸/۴/۱۷).

البته باید توجه داشت که شکل‌گیری این تفکر مقلدانه، صرفاً ناشی از ضعف افراد نیست و نمی‌توان همه تقصیر را به گردن استادان انداخت. عقب‌ماندگی علمی کشورهای جهان سوم و وابستگی به نظریه‌های غربی، بخشی از برنامه‌ریزی استعماری قدرت‌های غربی است؛ برنامه‌ای که از نگاه رهبر معظم انقلاب، جزو ابعاد پنهان و عمیق تهاجم فرهنگی به‌شمار می‌آید: «من که می‌گویم تهاجم فرهنگی، عده‌ای خیال می‌کنند مراد این است که مثلاً پسری موهایش را تا اینجا... بلند کند. خیال می‌کنند بنده با موی بلند تا اینجا مخالفم. مسئله تهاجم فرهنگی این نیست. البته بی‌بندوباری و فساد هم یکی از شاخه‌های تهاجم فرهنگی است؛ اما تهاجم فرهنگی بزرگتر این است که اینها در طول سال‌های متمادی به مغز و باور ایرانی تزریق کردند که تو نمی‌توانی؛ باید دنباله‌رو غرب و اروپا باشی. نمی‌گذارند خودمان را باور کنیم. الان شما اگر در علوم انسانی، در علوم طبیعی، در فیزیک و در ریاضی و غیره یک نظریه علمی داشته باشید، چنانچه برخلاف نظریات رایج و نوشته شده دنیا باشد، عده‌ای می‌ایستند و می‌گویند حرف شما در اقتصاد، مخالف با نظریه فلانی است؛ حرف شما در روانشناسی، مخالف با نظریه فلانی است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های استان همدان، khamenei.ir. ۸۸/۴/۱۷).

از همین رو، مقام معظم رهبری (دامت‌برکاته) نسبت به ورود نظریه‌های وارداتی غربی هشدار می‌دهند و می‌فرمایند: «می‌خواهم محیط دانشگاه و جوان دانشجوی خودمان را متوجه این نکته کنم که باید مراقب تئوری‌های وارداتی غربی باشند؛ تئوری‌هایی که هدفی جز حفظ روابط تحکم‌آمیز غرب با کشورهای چوین کشور ما ندارند» (همان).

ایشان همچنین با اشاره به زمینه‌سازی سیاسی قدرت‌های خارجی برای غفلت کشورهای در حال توسعه از ظرفیت‌های فکری و تمدنی خود، می‌فرمایند: «دست‌های فعال در سیاست‌های بین‌المللی، بر این مسئله کار کرده‌اند که کشورها را به مشغولیت‌های روزمره سرگرم کنند، تا از کارهای راهبردی، از اموری که می‌تواند جهت حرکت آن‌ها را تعیین کرده و فرهنگ مستقل‌شان را تقویت کند، باز بمانند. متأسفانه از داخل نیز هیچ همتی نشد و تلاشی صورت نگرفت. آن‌ها هم که این زمینه را دیدند، عمل کردند. بنابراین، لازم است مسئولان اهمیت علوم انسانی را دریابند. وقتی این معرفت و باور به‌وجود آید، ادامه مسیر آسان‌تر خواهد شد».

رهبر معظم انقلاب در ادامه، به کارشکنی غرب در برابر توسعه علمی کشورهای دیگر اشاره کرده و این تناقض را با ادعاهای دموکراسی‌خواهی آنان این‌گونه توصیف می‌کنند: «برخلاف مبانی خودشان - دموکراسی و آزادی بیان - تا جایی که بتوانند، از چاپ مقالات علمی جلوگیری می‌کنند. همان‌طور که گفته شد، حجم مقالات چاپ‌شده از کشور ما خوب است؛ اما من اطلاع دارم، به‌ویژه در حوزه علوم انسانی، برخی مجلات I.S.I اصلاً مقاله محققان ما را چاپ نمی‌کنند! چرا؟ چون با مبانی آن‌ها هماهنگ نیست. ممکن است ما در زمینه‌هایی چون فلسفه، روان‌شناسی، تعلیم و تربیت، حرف‌های تازه‌ای داشته باشیم، پژوهشگر ما تحقیقی انجام داده و به نقطه‌ای رسیده باشد - همان چیزی که ما به دنبالش هستیم - اما چون با خاستگاه این علوم که غرب است و با ارزش‌های آن هماهنگ می‌باشد، سازگار نیست، مقاله را منتشر نمی‌کنند!

این، پاسخ ساده‌لوحانی است که خیال می‌کنند جهان لیبرال-دموکرات واقعاً فضایی باز دارد و هرکس می‌تواند آزادانه نظریه‌پردازی کند. نه، آن‌ها حتی پژوهش علمی را هم با «میزان» خود می‌سنجند! این از جمله نکاتی است که هم هشداردهنده است و هم عبرت‌آموز. اگر اطلاع ندارید، تحقیق کنید؛ خواهید دید که آنچه عرض می‌کنم، درست است.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با وزیر علوم و رؤسای دانشگاه‌ها، khamenei.ir. ۱۳/۱۰/۸۳).

چهار: بایسته‌های علوم انسانی

مهم‌ترین ارشادات مقام معظم رهبری در این زمینه به شرح زیر است:

۱. تولید علم و نظریه‌پردازی

یکی از ارکان اساسی استقلال و پیشرفت کشور، تولید علم در تمامی ابعاد آن است. بی‌تردید، علوم انسانی نیز بخشی بنیادین از این منظومه علمی به شمار می‌آید. چنانکه پیش‌تر نیز بیان شد، از منظر مقام معظم رهبری، اهمیت استقلال در علوم انسانی اگر فراتر از علوم پزشکی و فنی نباشد، قطعاً کمتر از آن‌ها نیست؛ چراکه این علوم نقش راهبردی در ترسیم نقشه راه و الگوی پیشرفت کشور ایفا می‌کنند.

از این رو، تأکیدات مقام معظم رهبری بر تولید علم و «نهضت نرم‌افزاری» — که خود نیازمند بررسی مستقل است — شامل علوم انسانی نیز می‌شود. ایشان در دیدار با استادان و دانشجویان دانشگاه‌های کردستان در سال جاری بر همین نکته تأکید فرموده و بیان می‌کنند: «البته منظوم فقط هم علوم طبیعی نیست؛ اهمیت علوم انسانی کمتر از آن نیست: جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، فلسفه... بنشینید فکر کنید؛ نظریه‌پردازی کنید...» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار استادان و دانشجویان کردستان، khamenei.ir. ۸۸/۲/۲۷).

ایشان همچنین تصریح می‌فرمایند: «البته وقتی از علم صحبت می‌شود، ممکن است در درجهٔ اول، علوم مربوط به مسائل صنعتی و فنی به ذهن بیاید — که در این دانشگاه هم بیشتر مورد توجه است — اما من این را به‌طور کلی و مطلق عرض می‌کنم: علوم انسانی، علوم اجتماعی، علوم سیاسی، علوم اقتصادی و دیگر عرصه‌هایی که برای ادارهٔ علمی جامعه و کشور ضروری‌اند، به‌نوآوری، نواندیشی علمی و در واقع، اجتهاد علمی نیاز دارند» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با دانشجویان و اساتید دانشگاه صنعتی امیرکبیر، khamenei.ir. ۷۹/۱۲/۹).

در دیدار دیگری با اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های شیراز نیز بر همین ضرورت تأکید می‌کنند: «...تحقیق کنید، به فکر نظریه‌سازی باشید. الگو گرفتن بی‌قید و شرط از نظریه‌پردازی‌های غربی و شیوهٔ ترجمه‌گرایی را نادرست و خطرناک بدانید. ما در زمینهٔ علوم انسانی به نظریه‌سازی احتیاج داریم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با دانشجویان و اساتید دانشگاه‌های شیراز، khamenei.ir. ۸۷/۲/۱۴).

۲. استفاده از دانش‌های روز با نگاه نقادانه

رهبر فرزانه انقلاب (دامت برکاته) بارها تأکید کرده‌اند که انتقاد ایشان به شیوهٔ رایج اخذ علوم از غرب، به معنای نفی کامل این علوم نیست. ایشان، آشنایی و ارتباط با علوم روز را ضروری می‌دانند، اما هشدار می‌دهند که این تعامل نباید به صورت یک‌سویه و همراه با پذیرش کامل و بی‌چون‌وچرا باشد. بنابراین، باید این نظریه‌ها را با نگاهی نقادانه و علمی مورد ارزیابی قرار داد تا روشن شود کدام قابل پذیرش‌اند، و در صورت پذیرش، آیا نیاز به اصلاح دارند یا خیر.

ایشان در سخنی روشنگر می‌فرمایند: «بنشینید فکر کنید؛ نظریه‌پردازی کنید؛ از موجودی این دانش‌ها در دنیا استفاده کنیم؛ بر آن چیزی بیفزاییم و نقاط غلط آن را بر ملا کنیم. این از جمله کارهایی است که جزو الزامات حتمی پیشرفت است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با استادان و دانشجویان دانشگاه‌های کردستان، khamenei.ir. ۸۸/۲/۲۷).

این هشدار دربارهٔ استفادهٔ نقادانه از علوم غربی، سال‌هاست که در بیانات معظم‌له مطرح شده است. ایشان در دیدار با نخبگان علمی کشور در سال ۱۳۷۸ فرمودند: «آن چیزی که در فضای علمی ما مشاهده می‌شود — که به نظر من یکی از عیوب بزرگ است — این است که ده‌ها سال است متون فرنگی و خارجی را تکرار می‌کنیم، می‌خوانیم، حفظ می‌کنیم و بر اساس آن‌ها تعلیم می‌دهیم؛ اما در خودمان قدرت سؤال و ایجاد خدشه نمی‌یابیم! باید متون علمی را خواند و دانش را از هر کسی آموخت؛ اما علم، برای پیشرفت، به روح‌هایی نیرومند و کارآمد نیاز دارد که جرئت نوآوری و پیشبرد آن را داشته باشند. انقلاب‌های علمی در دنیا این‌گونه به وجود آمده‌اند» (بیانات مقام معظم رهبری در جمع دانشجویان و اساتید دانشگاه صنعتی امیرکبیر، khamenei.ir. ۷۹/۱۲/۹).

رهبر معظم انقلاب همچنین بر این نکته تأکید دارند که رابطهٔ علمی ما با غرب باید دوسویه باشد. همان‌طور که برخی از نظریه‌های آنان را می‌پذیریم، باید به قدری قوی باشیم که خود نیز نظریه‌هایی را عرضه کنیم که دیگران به پذیرش آن وادار شوند. ایشان در این زمینه می‌فرمایند: «رابطهٔ بین کشورها در زمینهٔ علم باید رابطهٔ صادرات و واردات باشد؛ یعنی در آن تعادل و توازن وجود داشته باشد. همان‌گونه که در مسائل اقتصادی و بازرگانی، اگر کشوری وارداتش از صادراتش بیشتر شد، دچار تراز منفی می‌شود و احساس غبن می‌کند، در زمینهٔ علم نیز باید چنین باشد. علم را وارد کنید، ایرادی ندارد؛ اما دست‌کم به همان اندازه — یا بیشتر — باید صادر کنید. این جریان باید دوطرفه باشد، وگرنه اگر شما همیشه ریزه‌خوار سفرهٔ علمی دیگران باشید، این پیشرفت نیست» (همان).

۳. استفاده از میراث علمی - فرهنگی داخلی

یکی از نکاتی که باید مورد توجه قرار گیرد، میراث گران‌بهای علمی و فرهنگی گذشتگان ایرانی و اسلامی است. اگرچه چگونگی بهره‌برداری از این گنجینه‌ها و روزآمدسازی آن‌ها نیازمند بررسی مستقلی است، آنچه در اینجا اهمیت دارد، اصل توجه به این سرمایه ملی و اسلامی است؛ موضوعی که بارها از سوی مقام معظم رهبری مورد تأکید قرار گرفته است.

ایشان می‌فرمایند: «ما در بخشی از رشته‌های علوم انسانی، قرن‌ها جلوتر از دنیا هستیم؛ بسیار جلوتر از کسانی که امروز در این حوزه‌ها سرآمد به شمار می‌روند. چرا از این ظرفیت‌ها بهره نمی‌گیریم؟ در رشته‌های گوناگون علوم انسانی از جمله ادبیات، فلسفه، تاریخ و هنر، سابقه‌ای درخشان داریم. حتی برخی دیگر از علوم انسانی که ظاهراً از غرب آمده‌اند، اگر با دقت بررسی شوند، روشن می‌شود که خمیرمایه آن‌ها - عقلانیت و تجربه‌گرایی - برگرفته از روح و تفکر ایرانی-اسلامی است. اروپای خرافه‌زده نمی‌توانست زیست‌شناسی، اقتصاد، مدیریت، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی را به این شکل سامان دهد. این‌ها حاصل تفکر علم‌گرایانه و تجربه‌محور شرق، به‌ویژه ایران اسلامی، بود که به آن‌جا منتقل شد و موجب این تحول گردید (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با نخبگان جوان، khamenei.ir، ۱۲/۶/۸۶).

ایشان پس از نقد تقلید کورکورانه از دستاوردهای غرب در علوم انسانی، تأکید می‌فرمایند: «باید به مبانی خودمان بازگردیم. ما در تاریخ، فلسفه، فلسفه دین، هنر، ادبیات، و بسیاری دیگر از علوم انسانی، منابع اصیل و غنی‌ای در فرهنگ، معارف دینی و میراث علمی-فرهنگی خود داریم. حتی آن علمی که دیگران به‌عنوان یک شاخه مستقل علمی سامان داده‌اند، مواد اولیه آن در میراث فکری ما موجود است. باید بر پایه آن‌ها، بنایی مستقل و درخور بسازیم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، khamenei.ir، ۲۹/۱۰/۸۴).

ایشان در ادامه تأکید می‌کنند: «شکی نیست که بسیاری از علوم انسانی، پایه‌ها و مایه‌های محکمی در فرهنگ گذشته ما دارد» (همان)

۴. توجه ویژه به آموزه‌های قرآنی

از جمله توصیه‌های مؤکد مقام معظم رهبری (دامت‌برکاته)، انجام پژوهش‌های قرآنی در حوزه علوم انسانی و بنیان‌گذاری این علوم بر مبانی قرآنی است. از آن‌جا که قرآن کریم کتاب هدایت انسان است، به ابعاد گوناگون وجودی انسان توجه دارد. بنابراین، رجوع به آموزه‌های قرآنی و مبتنی ساختن نظریه‌های علوم انسانی بر قرآن، نه تنها ممکن، بلکه امری ضروری است.

ایشان در دیدار با بانوان قرآن پژوه کشور تصریح می‌فرمایند: «این علوم انسانی را ما به صورت ترجمه‌ای، بدون آنکه هیچ‌گونه فکر تحقیقی اسلامی در آن راه یابد، وارد دانشگاه‌های خود می‌کنیم و در بخش‌های مختلف آن را تدریس می‌کنیم؛ در حالی که ریشه و پایه و اساس علوم انسانی را باید در قرآن جست‌وجو کرد. یکی از حوزه‌های مهم پژوهش قرآنی، همین است. باید در زمینه‌های مختلف به نکات و لطایف قرآن توجه کرد و مبانی علوم انسانی را در قرآن کریم یافت. این کاری بسیار مهم و اساسی است. اگر این کار انجام شود، متفکران و صاحب‌نظران در حوزه‌های علوم انسانی خواهند توانست بر پایه این مبانی، بناهای رفیعی را بنیان نهند. البته در این صورت، می‌توان از پیشرفت‌های دیگران از جمله غربی‌ها نیز بهره گرفت، اما مبنای کار باید قرآنی باشد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از بانوان قرآن پژوه کشور، khamenei.ir. ۸۸/۷/۲۸).

بر اساس این فرمایش، بهره‌گیری از نظریات علمی دیگران منوط به آن است که پیش از آن، پژوهش‌های قرآنی صورت گرفته و دیدگاه قرآن در آن زمینه مورد توجه قرار گرفته باشد.

این تأکید، گاهی با نگاهی کل‌نگرتر نسبت به آموزه‌های اسلامی نیز در بیانات رهبری نمایان است. ایشان می‌فرمایند: «ما در حوزه علوم انسانی نیازمند تحقیق و نوآوری هستیم. مواد و مفاهیم بنیادینی که بر اساس آن می‌توان نظام‌هایی چون حقوق، اقتصاد، سیاست و دیگر شاخه‌های اصلی علوم انسانی را طراحی، تولید و فرآوری کرد، به معنای واقعی کلمه در فرهنگ ریشه‌دار و ژرف اسلامی ما وجود دارد و باید از آن بهره گرفت» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از استادان دانشگاه‌های سراسر کشور، khamenei.ir. ۸۲/۸/۸).

نتیجه‌گیری

علوم انسانی که طیف گسترده‌ای از علوم اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، تربیتی و... را در بر می‌گیرد، عموماً در یک قرن اخیر از غرب به شرق ترجمه شده و در مراکز علمی جهان اسلام، به‌ویژه کشورهای شرقی، رایج گشته است. در این میان، متفکران مسلمان کوشیده‌اند تا با تحول، بازسازی و بومی‌سازی این علوم، علوم انسانی اسلامی یا در سطحی خاص‌تر، دانش‌های قرآنی را پایه‌گذاری کنند.

از جمله این اندیشمندان، می‌توان به آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی اشاره کرد که در اندیشه تغییر مبانی، اهداف و اصول علوم انسانی از منظر اسلامی بود. همچنین امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با طرح نظریهٔ ابتدای علوم انسانی بر قرآن کریم، رویکردی بنیادین برای تحول معرفتی در این حوزه ارائه کردند.

در این میان، برخی دیگر از اندیشمندان، از جمله آیت‌الله جوادی آملی و دکتر مهدی گلشنی، با نگاهی فراگیرتر، معتقدند تمامی علوم، به‌نوعی واجد خصلت اسلامی هستند و می‌توان آن‌ها را در راستای اهداف معرفتی دین، مورد بازخوانی و بهره‌برداری قرار داد.

منابع

- جوادی آملی، عبدالله، «فلسفه چیست؟»، نشریه کیهان، ۱۳۸۴/۹/۱۵.
- جوادی آملی، عبدالله، شریعت در آینه معرفت. قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۲ش.
- جوادی آملی، عبدالله، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: اسراء، ۱۳۸۹ش.
- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی. تهران: سمت، ۱۳۹۳ش.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن کریم. تهران: اسوه، سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۸۳ش.
- سیاسی، علی اکبر، مبانی فلسفه. تهران: ابن سینا، ۱۳۳۶ش.
- فارابی، ابونصر محمد، احصاء العلوم. ترجمه: حسین خدیوچم. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴ش.
- گلشنی، مهدی، از علم سکولار تا علم دینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸ش.
- گلشنی، مهدی، علم و دین و معرفت در آستانه قرن بیست و یکم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۹ش.
- گلشنی، مهدی، منظومه نوین معرفتی و گفتگوی جدی علم و دین، بازتاب اندیشه، ش ۸، ۱۳۷۹ش.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار. بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ق.
- مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸ش.
- مظفر، محمدرضا، المنطق. بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۰ق.
- نشریه نامه علم و دین، شماره ۱، ۱۳۷۶ش.

www.farsi.khamenei.ir

www.farsi.khamenei.ir.

www.hawzah.net.

References

- Farabi, Abu Nasr Muhammad. *Ihsa' al-'Ulum* (Enumeration of Sciences), translated by Hossein Khadioujam. Tehran: Scientific and Cultural Publishing, 1364 SH (1985 CE).
- Golshani, Mehdi. *Az Elm Sekolar ta Elm Dini* (From Secular Science to Religious Science). Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies, 1388 SH (2009 CE).
- Golshani, Mehdi. *Elm va Din va Ma'refat dar Astan-e Qarn-e Bist-o-Yekom* (Science, Religion, and Knowledge at the Threshold of the Twenty-First Century). Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies, 1379 SH (2000 CE).
- Golshani, Mehdi, A new epistemological system and a serious dialogue between science and religion, *Baztab Andisheh*, No. 8, 1379 SH (2000 CE).
- Javadi Amoli, Abdullah. "Falsafeh Chist?" (What Is Philosophy?). *Kayhan Newspaper*, 15/09/1384 SH (2005 CE).
- Javadi Amoli, Abdullah. "Manzilat-e Aql dar Hanjreh Ma'refat Dini" (The Status of Reason in the Geometry of Religious Knowledge). Qom: Isra, 1389 SH (2010 CE).
- Javadi Amoli, Abdullah. "Shari'at dar Ayineh Ma'refat" (Law in the Mirror of Knowledge). Qom: Center for Publishing Isra, 1372 SH (1993 CE).
- Journal of Elm va Din* (Science and Religion), Issue 1, 1376 SH (1997 CE).
- Majlisi, Muhammad Baqir. *Bihar al-Anwar* (Seas of Light). Beirut: al-Wafa Institution, 1404 AH (1983 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. *Amuzeshe Falsafeh* (Teaching Philosophy). Tehran: Islamic Propagation Organization, 1368 SH (1989 CE).
- Muzaffar, Mohammad Reza. *Al-Mantiq* (Logic). Beirut: Dar al-Taa'rof, 1400 AH (1979 CE).
- Office of Cooperation between the Seminary and the University. *Mabani Iqtisad Islami* (Foundations of Islamic Economics). Tehran: Samt, 1393 SH (2014 CE).
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali. "Dar Amadi bar Tafsir-e Elmi Quran Karim" (An Introduction to Scientific Interpretation of the Holy Quran). Tehran: Osveh, Organization of Endowments and Charity Affairs, 1383 SH (2004 CE).

Siyasi, Ali Akbar. Mabani Falsafeh (Foundations of Philosophy). Tehran: Ibn Sina, 1336 SH (1957 CE).

www.farsi.khamenei.ir.

www.hawzah.net.